

STUDIE VAN DE GEREFORMEERDE SCHOLASTIEK

VERLEDEN EN TOEKOMST

Willem J. van Asselt

Nederlands theologisch tijdschrift 50 (1996) 290-312.

1 Inleiding

Het is opvallend dat in het onderzoek van de geschiedenis van het gereformeerd protestantisme in Nederland het verschijnsel 'gereformeerde scholastiek' weinig belangstelling geniet. Het onderzoek richt zich voornamelijk op de geschiedenis van de vroomheid (*pietas*) en de spiritualiteit, meestal aangeduid met de term 'nadere reformatie'.¹ De geringe aandacht bij Nederlandse onderzoekers heeft naar mijn oordeel twee oorzaken. Enerzijds komt deze geringe belangstelling voort uit de veronderstelling, dat de na-reformatorische scholastiek niet veel meer geweest is dan een verstard en versteend complex, waarbij men terugviel op verouderde, middeleeuwse denkpatronen. Het levende kerugma van de reformatoren werd, zo stelt men, vervangen door de dode letter van een dogmatisch systeem, dat als een opgelegd raster het evangelie verduisterde.² Een tweede oorzaak is gelegen in het meestal negatieve oordeel over het

¹ Aan het thema gereformeerde scholastiek is de laatste tijd in Nederland slechts zijdelings aandacht besteed. Zie de artikelenreeks 'Gereformeerde Scholastiek' in *Theologia Reformata* XXIX en XXX (1986 & 1987). Vgl. ook W. van 't Spijker, 'Orthodoxie en Nadere Reformatie', in: T. Brienens e.a. (red.), *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1993, 12-13. Zie voor een positieve waardering F.G. Immink, *Divine Simplicity*, Kampen 1987, 146-157.

² Zie W. van 't Spijker, 'Gereformeerde Scholastiek II: Scholastiek, Erasmus, Luther, Melanchthon', *Theologia Reformata* XXIX (1986), 27: 'Reformatorische scholastiek is per definitie altijd na-reformatorisch. Zij kan slechts ontstaan op kosten van de zaak.' Met deze 'zaak' bedoelt Van 't Spijker 'het evangelie der vrije genade': in 'Gisbertus Voetius (1589-1676)', in: T. Brienens e.a. (red.), *De Nadere Reformatie, Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 83, typeert Van 't Spijker Voetius' theologie als volgt: 'Centraal staan verkiezing, vroomheid en kerk. Maar zij staan er als gestold in de vormen van de scholastiek': idem, 'Orthodoxie en Nadere Reformatie' in: Brienens e.a. (red.), *Theologische aspecten*, Zoetermeer 1993, 22. C. Graafland, 'Gereformeerde Scholastiek V. De invloed van de scholastiek op de Gereformeerde Orthodoxie', *Theologia Reformata* XXX (1987), 24, meent dat gereformeerde scholastici zoals Beza en Zanchi door het gebruik van de wijsgerige methode van Aristoteles het Schriftgetuigenis opnamen in een vervormend proces van hermeneuse dat uiteindelijk juist vervreemdt van de bijbel.

gebruik van de scholastieke methode zelf, die door deze orthodoxie opnieuw ter hand werd genomen bij de ontvouwing van de doctrina. De theologie van de orthodoxie zou daardoor terecht gekomen zijn in rationalistisch vaarwater en liep zodoende 'noodzakelijkerwijs' uit op het rationalisme van de Verlichting. Deze visie is verdedigd door onder andere Basil Hall,³ die betoogt dat /291/ reeds door een aantal theologen ten tijde van Calvijn de scholastieke methode in het gereformeerde huis werd binnen gehaald en daar meer dan de gebruikers ervan hebben voorzien de baas ging spelen.

De Amerikaan Richard Muller heeft echter de vinger gelegd bij een aantal theologische misverstanden en historische onjuistheden in de gangbare beoordeling van de gereformeerde scholastiek uit de periode van de na-reformatorische orthodoxie.⁴ Geïnspireerd door de resultaten van zijn onderzoek wil ik in dit artikel globaal aangeven welke consequenties dit heeft voor het onderzoek van de gereformeerde scholastiek. Daarbij ga ik na op welke wijze het onderzoek in het verleden heeft plaatsgevonden en geef ik ook de hoofdlijnen aan die in het recente onderzoek naar voren zijn gebracht. Eerst geef ik kort aan wat we onder de term 'orthodoxie' moeten verstaan en wat we historisch gezien aan scholastieke theologiebeoefening aan het einde van de 16e en in de 17e eeuw in Europa tegenkomen. Tenslotte doe ik enkele suggesties voor lijnen, waarlangs het toekomstig onderzoek zich zou kunnen ontwikkelen.

2 Orthodoxie en Scholastiek in Europa na de Reformatie

Met de term 'orthodoxie' wordt in eerste instantie een bepaalde periode in de geschiedenis van het protestantisme na de reformatie aangeduid die betrekking heeft op zowel lutherse als gereformeerde ontwikkelingen. Deze periode loopt door tot in de 17e en 18e eeuw. Qua oorspronkelijke betekenis kunnen in de term verschillende nuances naar voren komen.⁵ In de betekenis van 'het rechte leren' of 'mening' verwijst het woord naar een bepaalde inhoud die in confrontatie met afwijkende meningen verdedigd dient te worden.

³ B. Hall, 'Calvin Against the Calvinists', in: G.E. Duffield (ed.), *John Calvin* (Courtenay Studies in Reformation Theology I), Appleford 1966, 12-37.

⁴ Zie o.a. Richard A. Muller, *Christ and the Decree: Christology and Predestination in Reformed Theology from Calvin to Perkins*, Grand Rapids 1988²; id., *Post-Reformation Reformed Dogmatics, Vol. I: Prolegomena to Theology*, Grand Rapids 1987, *Vol.2: HolyScripture: The Cognitive Foundation of Theology*, Grand Rapids 1993 (voortaan *PRRD I & II*).

⁵ Vgl. Muller, *Christ and the Decree*, 12-13; Graafland, 'Gereformeerde Scholastiek V', 5-7.

Daardoor heeft de term orthodoxie ook een normatieve betekenis, waarin een nauw verband gelegd wordt met het onderricht van de kerk der eeuwen. Bovendien formuleert de term orthodoxie ook een sterke band tussen de systematische theologie en de kerkelijke belijdenissen. Theologen uit de periode der orthodoxie werden gemotiveerd door hun verlangen om voor en in de kerk werkzaam te zijn.

Het verschil met de term 'scholastiek' is vooral hierin gelegen dat 'orthodoxie' betrekking heeft op de rechte inhoud van de theologie, terwijl 'scholastiek' slaat op een vorm van wetenschapsbeoefening. De beide begrippen vallen dus niet samen. Een orthodox theoloog behoeft geen scholasticus te zijn (zoals Joh. Coccejus) en een scholasticus geen orthodox theoloog (zoals Jac. Arminius). /292/ Er kan in de 17e eeuw onderscheid gemaakt worden tussen gereformeerde, lutherse en contra-reformatorische scholastiek. De karakteristiek van 'scholastiek' geldt voor al deze stromingen, omdat het in de eerste plaats om een methode gaat. Desondanks zijn zij gedeeltelijk ook doctrinair bepaald, namelijk ten opzichte van elkaar. De gereformeerde scholastiek kreeg in de 17e eeuw internationale betekenis.⁶

Tenslotte nog een opmerking over de term 'gereformeerd'. Ik acht het juister om de theologen uit deze periode en de traditie waarin zij stonden, met deze term aan te duiden dan met de benaming 'calvinisten' of 'calvinisme'. Daarmee wil ik aangeven dat de term 'gereformeerd' een brede actieradius heeft. Het gaat om een complexe beweging: de aanduiding van deze beweging als 'calvinisme' werkt meer suggestief dan verhelderend en miskent het progressieve karakter van deze theologie.⁷ Bovendien heeft het woord 'calvinist' eerder een godsdienst-sociologische dan een theologische achtergrond.⁸

⁶ Zie voor een globaal maar instructief overzicht W. Neuser, 'Die reformierte Orthodoxie', in: Carl Andresen (Hg.), *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, Band 2, Göttingen 1980, 306-352. O. Ritschl, *Dogmengeschichte des Protestantismus*, Band III: *Die reformierte Theologie des 16. und des 17. Jahrhunderts in ihrer Entstehung und Entwicklung*, Göttingen 1925, is door het spaarzaam gebruik van bronnenmateriaal grotendeels verouderd. Hetzelfde geldt voor A.C. McGiffert, *Protestant Thought before Kant*, Londen 1911/ 1961², 141-154.

⁷ Vgl. J.P. Donnelly, *Calvinism and Scholasticism in Vermigli's Doctrine of Man and Grace*, Leiden 1976, 1: '... to designate this complex movement Calvinism obscures almost as much as it illuminates.'

⁸ Zie Alister McGrath, *The Intellectual Origins of the European Reformation*, Oxford 1987, 6. 'The introduction of the term 'Calvinist' appears to have been an attempt to stigmatize Reformed theology as a foreign influence in Germany'.

De contra-reformatorische scholastiek kwam vooral tot bloei op het Iberisch schiereiland.⁹ Een belangrijke vertegenwoordiger was de Spanjaard Francisco Suárez (1548-1617). Zijn verdienste was dat hij het hele veld van de middeleeuwse scholastieke theologie en filosofie samenvatte en helder heeft weergegeven. Zijn werk kan gelden als het doorgeefluik van de middeleeuwen naar de nieuwe tijd. De scholastieke theologen uit deze periode hadden een met de middeleeuwen gemeenschappelijk instrumentarium, waardoor zij konden terugvallen op een overvloed van reeds bestaande scholastieke literatuur. Met de overname van de scholastieke methode haalde men dus tegelijkertijd een groot arsenaal zorgvuldig uitgewerkte filosofische en theologische onderscheidingen binnen als erfenis van de middeleeuwse scholastiek. Zowel de gereformeerde als ook de lutherse scholastici ontleenden veel aan de contemporaine 'Spaanse' scholastiek. Met name de *Disputationes Metaphysicae* van Suárez (1597) werden zeer veel geraadpleegd en als model gebruikt.

/293/ Er kunnen ook andere oorzaken voor het ontstaan van de gereformeerde scholastiek genoemd worden. Deze kunnen onderscheiden worden in interne en externe factoren. Bij de interne factoren kan gewezen worden op het zoeken naar een intern-logische samenhang van de theologische uitspraken. Bij de externe factoren kan gewezen worden op kerkelijke, politieke en pedagogische omstandigheden. Na de periode van kerkhervorming brak de periode van kerkvestiging aan. De nieuwe situatie van de vestiging van de gereformeerde kerk plaatste de gereformeerde theologen voor de noodzaak zich een plaats te zoeken in de brede theologische context van de katholieke, universele kerkelijke traditie en hun opvattingen te profileren als een consistente en verdedigbare positie tegenover de rooms-katholieke interpretaties van dezelfde traditie. Na het concilie van Trente (1545-1563) vormden de geschriften van kardinaal Robertus Bellarminus (1542-1621) het doelwit van menig protestants tegenoffensief met wapens die door 'de vijand' zelf waren gesmeed, al werd het scholastieke apparaat ook gebruikt om intern-protestantse conflicten op te lossen. Het resultaat van deze polemiek met

⁹ Zie voor een bespreking van de Spaanse scholastiek en de invloed daarvan op de gereformeerde theologie: E. Dekker, *Rijker dan Midas: Vrijheid, genade en predestinatie in de theologie van Jacobus Arminius (1559/1609)*, Zoetermeer 1993, 9-11. Vgl. ook E. Lewalter, *Spanisch-jesuitische und deutsch-lutherische Metaphysik des 17. Jahrhunderts: Ein Beitrag zur Geschichte der iberisch-deutschen Kulturbeziehungen und zur Vorgeschichte des deutschen Idealismus*, Darmstadt 1968².

rooms-katholieken, en later remonstranten en socinianen, was het streven om wat vaag was of niet uitgewerkt in de leer der reformatoren, scherper en completer te formuleren.

Samenvattend kunnen we zeggen dat zich in de periode na de reformatie op het protestantse erf een theologie ontwikkelde die de nieuw verworven kerkelijke en theologische posities tegenover opponenten trachtte te rechtvaardigen. Deze posities werden op zo'n wijze geformuleerd, dat tevens de eigen continuïteit met de reformatie en met de eeuwenlange traditie van de christelijke systematische theologie sinds de apologeten tot uitdrukking gebracht werd.¹⁰

3 Het oudere onderzoek

De discussies over de relatie tussen de reformatie en latere ontwikkelingen in het protestantse denken, met name de gereformeerde scholastiek van de 17e eeuw, kwamen vooral op gang na de tweede wereldoorlog, toen verschillende onderzoekers de opvatting verdedigden dat de na-reformatorische gereformeerde theologen het evenwicht in Calvijns theologie verbroken en diens theologie bedorven hadden. Zij waren niet de eersten, die dit beweerden. Reeds in de 19e eeuw werd deze gedachte naar voren gebracht. In het nu volgende overzicht bespreek ik eerst de resultaten van het oudere onderzoek;¹¹ daarna vat ik de /294/ opvattingen die in het nieuwere onderzoek naar voren zijn gebracht samen. Ik ga voorbij aan de lutherse scholastiek, omdat, met enige variatie, voor deze vorm van scholastiek hetzelfde geldt als voor de gereformeerde scholastiek.¹²

3.1 De school van Schleiermacher en Hegel: Schweizer, Baur en Gass

¹⁰ Vgl. E.P. Meijering, *Reformierte Scholastik und patristische Theologie: Die Bedeutung des Väterbeweises in der Institutio Theologiae Elencticae F. Turretins unter besonderer Berücksichtigung der Gotteslehre und Christologie*, Nieuwkoop, 1991, 420: 'Die nachreformatorische Orthodoxie ist kein Rückfall in die finstere Zeit der Scholastik (die nur in den Köpfen antispekulativer, oder vielleicht besser gesagt: anders spekulativer Protestantischer Theologen existiert), sondern sie widmet sich wieder den Fragen, die die christlichen Theologen seit der Zeit der Apologeten immer wieder gestellt und beantwortet haben'.

¹¹ Vgl. ook R. Scharlemann, *Aquinas and Gerhard: Theological Controversy and Construction in Medieval and Protestant Scholasticism*, New Haven 1964, 13-18; Muller, *Christ and the Decree*, 1-13.

¹² Een goed overzicht van de lutherse traditie biedt C.H. Ratschow, *Lutherische Dogmatik zwischen Reformation und Aufklärung*, Gütersloh 1964/1966. Vgl. ook Robert D. Preus, *The Theology of Post-Reformation Lutheranism: A Study of Theological Prolegomena*, St. Louis 1970.

De eerste die zich uitdrukkelijk bezig heeft gehouden met de vraag naar de betekenis van scholastieke orthodoxie als historisch verschijnsel is de Zwitserse theoloog Alexander Schweizer (1808-1888) geweest. Hij was een leerling van Schleiermacher en diens opvattingen over geloof en religie speelden een belangrijke rol bij zijn beoordeling van de orthodoxie.¹³ Hij meende dat de gereformeerde orthodoxie een theologie construeerde die berustte op het absolute goddelijke besluit van de predestinatie. De gedachte van een goddelijke predestinatie correspondeerde naar het oordeel van Schweizer met Schleiermachers notie van het 'gevoel van algehele afhankelijkheid'. Aldus kon Schweizer de predestinatie als een 'Centraldogma' voor het protestantisme zien, en dat in positieve zin. Vanuit dit antropologische perspectief werd de na-reformatische ontwikkeling door Schweizer dus positief gewaardeerd.

Een tweede belangrijke figuur uit de beginfase van het oudere onderzoek is Ferdinand Christian Baur (1792-1860). Ook hij was een leerling van Schleiermacher, maar hij vond bij de voortgang van zijn studie in de wijsbegeerte van Hegel een verklaringsprincipe, dat de veelheid van verschijnselen die hij bestudeerde, doorzichtig scheen te maken. Individuen, tijdperken en volkeren waren voor Hegel noodzakelijke etappes in de wereldgeschiedenis. Die noodzaak bestond hierin dat feiten, individuen en volkeren op elk moment datgene zijn wat de wereldrede nodig heeft. Baur zag de ontwikkeling op protestants erf na de reformatie dan ook als een positieve ontwikkeling. Deze ontwikkeling was immers redelijk. Zij was ook niet door toedoen van individuen of stromingen tot stand gebracht, maar had zich volgens een 'innerlijk principe' ontplooid. Zoals het innerlijke principe van de vroege kerk gevormd werd door de interpretatie van de persoon van Christus, zo was het innerlijke principe van de gereformeerde theologie het concept van de goddelijke predestinatie.¹⁴

/295/ Een belangrijk maar vergeten auteur die een gedetailleerde beschrijving gaf van de gehele historische ontwikkeling van de protestantse theologie, was Wilhelm Gass (1813-1889). Hij nam de these van Schweizer en Baur over inzake de centrale plaats van

¹³ Schweizer, *Die Glaubenslehre der evangelisch-reformierten Kirche*, 2 delen, Zürich 1844-1847; idem, *Die protestantischen Centraldogmen in ihrer Entwicklung innerhalb der reformierten Kirche*, Zürich 1853. Zie voor Schweizers theologische opvattingen, Brian A. Gerrish, *Tradition and the Modern World: Reformed Theology in the Nineteenth Century*, Chicago 1978, 119-136. In Nederland onderging J.H. Scholten invloed van Schweizer.

¹⁴ F.C. Baur, *Lehrbuch der christlichen Dogmengeschichte*, Tübingen 1847/67³, I, 314 vv.

de predestinatie in de theologie van de gereformeerde orthodoxie. Als hegeliaan legde hij echter nog sterker dan Baur de nadruk op de gedachte, dat de uiteindelijke gestalte van de zich ontwikkelende protestantse theologie het resultaat was van de realisering van het 'innerlijk principe' van de predestinatie.¹⁵ Dit principe verschafte de orthodoxe theologen van de 17e eeuw de basis voor de overname van metafysische structuren in hun theologische conceptie en het gebruik van de scholastieke methode bij de uitwerking daarvan. Dit laatste gebeurde volgens Gass echter niet op voorgang van Beza, maar onder invloed van het werk van Suárez.

Overzien we de opvattingen van Schweizer, Baur en Gass dan zien we dat zij de ontwikkeling van de gereformeerde theologie positief waardeerden. Vanuit het Schleiermachieaanse perspectief zag men een overeenstemming en continuïteit tussen de theologie van Calvijn en die van zijn opvolgers. De opvattingen van deze 19e-eeuwse onderzoekers waren echter niet zozeer het resultaat van kritisch historisch onderzoek als wel illustraties van de theologische opvattingen die zij zelf waren toegedaan. Hun filosofisch-theologische positie bepaalde voor een belangrijk deel hun dogmenhistorische visie.

3.2 Bavinck, Heppe en Schneckenburg

De opvattingen van Schweizer, Baur en Gass werden van verschillende zijden bekritiseerd. Terwijl in Nederland J. H. Scholten en C. Sepp¹⁶ in hun onderzoek van de gereformeerde theologie min of meer afhankelijk bleven van Schweizer, wees Herman Bavinck (1854-1921) de 'wijsgerige bewerking' van de gereformeerde theologie en haar geschiedenis door Schweizer van de hand en paste de historisch-kritische methode toe op het dogmenhistorisch aperçu van de gereformeerde theologie. Hij zag geen breuk tussen het gebruik van de scholastieke methode en de 'eenvoudige behandeling der dogmata,

¹⁵ Zie W. Gass, *Geschichte der protestantischen Dogmatik in ihrem Zusammenhange mit der Theologie überhaupt*, Berlin 1854-1859, m.n. Bd. 1, 7-9.

¹⁶ J.H. Scholten, *De Leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*, Leiden 1870⁴; C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw*, Leiden 1873/74.

gelijk we die bij Calvijn ... aantreffen'.¹⁷ Het betrof slechts een onderscheid in vorm en methode. In het 'voorbericht' bij de eerste uitgave van zijn *Gereformeerde Dogmatiek* in 1895 schreef hij dat hij meer aandacht had geschonken aan de patristische en scholastieke theologie 'dan anders wel bij protestantsche dog- /296/ matici het geval is'. Hij voegde daaraan toe: 'Mannen als Irenaeus, Augustinus, Thomas, behooren niet uitsluitend aan Rome. Zij zijn patres en doctores, aan wie de gansche christelijke kerk verplichtingen heeft'.

In dezelfde tijd als Schweizer, Bauer en Gass, publiceerde de Marburgse hoogleraar Heinrich Heppe (1820-1879) zijn opvattingen. Ook hij was een leerling van Schleiermacher, maar hij verklaarde de centrale positie van de predestinatieleer als het resultaat van *externe* factoren. In tegenstelling tot genoemde dogmenhistorici waardeerde hij echter deze ontwikkeling niet positief maar negatief. Hij keerde de hypothese van Schweizer om en zag vooral Beza als degene die verantwoordelijk was voor het vooropplaatsen van de predestinatie in de dogmatiek, namelijk vóór de scheppingsleer en soteriologie. Beza's *Tabula praedestinationis* legde volgens Heppe het metafysisch fundament voor de ontwikkeling van de latere gereformeerde theologie. Deze opvatting had natuurlijk gevolgen voor zijn visie op de ontwikkeling van de gereformeerde theologie van de 16e en 17e eeuw.¹⁸

Heppe's voorstelling van zaken was lange tijd zeer invloedrijk en is ook nu nog wijd verbreid. Toch zijn er ernstige bezwaren gerezen tegen zijn weergave van de gereformeerde orthodoxie.¹⁹ In de eerste plaats weerspiegelt de volgorde van de *loci*, zoals Heppe deze in zijn handboek aangaf, lang niet altijd de volgorde van de systemen die hij citeerde. Heppe plaatste de *loci* over de besluiten Gods en de goddelijke predestinatie in de godsleer vóór de scheppingsleer. Wie echter de dogmatische werken uit de 16e en 17e eeuw raadpleegt, ziet hoe de leer der predestinatie op nogal uiteenlopende plaatsen behandeld wordt. Sommigen, zoals Ursinus, Danaeus en Perkins behandelden de predestinatie bij de ecclesiologie, anderen plaatsten de predestinatieleer bij hun christologische uiteenzettingen, zoals Keckermann, Walaeus en de *Leidse*

¹⁷ H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen 1928⁴, I, 60, 154; 150-178 bevat een overzicht van de geschiedenis en literatuur van de gereformeerde dogmatiek.

¹⁸ H. Heppe, *Die Dogmatik der evangelisch-reformierten Kirche: Dargestellt und aus den Quellen belegt*, 1861; hrsgb. Ernst Bizer, Neukirchen 1958.

¹⁹ Zie bijv. Muller, *Christ and the Decree*, 3-4; idem, *PRRD*, 1,86.

Synopsis. Heppes visie ging in de tweede plaats niet op voor Calvijn zelf, aangezien deze de predestinatie behandelde in de context van de soteriologie, daarin gevolgd door Bucanus, Vermigli, Musculus en Amesius. Toch citeerde hij Calvijns definitie van de predestinatie in het kader van de *loci* over de godsleer.²⁰ Heppe verzuumde aandacht te schenken aan het probleem van de volgorde der *loci* en achtte datgene wat hij bij Beza meende aan te treffen, representatief voor de hele gereformeerde theologie na Calvijn. Gezien de grote invloed van het handboek van Heppe is het niet verwonderlijk dat de gesignaleerde 'missers' nog steeds circuleren.

/297/Matthias Schneckenburger (1804-1848) richtte zijn onderzoek vooral op de confessionele verschillen tussen lutheranen en gereformeerden. Hij schreef over dit onderwerp een vergelijkende dogmatiek, die door haar uitvoerige bronnenstudie nog steeds van belang is.²¹ Ook binnen de gereformeerde theologie constateerde hij een grotere variatie in de wijze van theologiebeoefening dan het onderzoek vóór hem gesignaleerd had. Tegenover Schweizer en Baur stelde hij dat Calvijn en zijn volgelingen in hun dogmatische werken niet de predestinatieleer centraal stelden, maar de orde van de apostolische geloofsbelijdenis volgden. De meer scholastieke vorm van theologie, die de predestinatie in de godsleer behandelde, was naar het oordeel van Schneckenburger evenzeer kenmerkend voor de lutherse als voor de gereformeerde orthodoxie.

3.3 Weber en Althaus

Wanneer we ons wenden tot de 20e eeuw, dan zien we hoe de resultaten van het onderzoek van de 19e eeuw blijven doorwerken. Van belang zijn in dit verband de opvattingen van Hans Emil Weber (1882-1950) en Paul Althaus (1888-1966). Hoewel Weber geen aanhanger was van de hegeliaanse geschiedenisfilosofie, volgde hij niettemin Bauers theorie over het innerlijke principe. Hij bracht de twee hoofdstromingen van het protestantisme terug tot twee innerlijke principes.²² Het lutheranisme kenmerkte zich in zijn ogen door het innerlijk principe van de

²⁰ Zie Heppe, *Dogmatik*, 128.

²¹ M. Schneckenburger, *Vergleichende Darstellung des lutherischen und reformierten Lehrbegriffs*, Stuttgart 1855.

²² H.E. Weber, *Reformation, Orthodoxie und Rationalismus*, Gütersloh 1937-1951.

rechtvaardiging, terwijl het calvinisme dat van de predestinatie in zich droeg. Weber universaliseerde deze typologie en had weinig oog voor de variatie binnen de lutherse en gereformeerde theologie. Hij ging met zijn visie op de predestinatie als het innerlijk principe van het calvinisme zelfs zó ver dat hij het supralapsarisme beschouwde als de noodzakelijke consequentie van de predestinatieleer. Weber behandelde echter alleen de Nederlandse en Zwitserse theologen en liet bijvoorbeeld de school van Saumur geheel buiten beschouwing.

De opvatting van Paul Althaus (1888-1966) sloot aan bij die van Weber. Althaus, die vooral bekend is om zijn Luther-studies en samen met Kar Holl aan de wieg stond van de Luther-renaissance in Duitsland in de jaren twintig, promoveerde in 1913 te Göttingen op een dissertatie getiteld *Vernunft und Offenbarung in der deutschen reformierten Dogmatik um 1600*.²³ Hierin accepteerde hij Webers these, dat de predestinatieleer de basis legde voor speculatie en door de scholastische methode tot een 'rigide' systeem leidde, dat /298/ beheerst werd door de leer der besluiten. Evenals Weber beperkte Althaus zijn analyse tot het probleem van de relatie openbaring en rede en betrok in zijn onderzoek nauwelijks theologen uit de 16e eeuw. Hij beschouwde de theologie van Maccovius als een representatief model voor de gehele ontwikkeling van de gereformeerde scholastiek op basis van de predestinatieleer.

3.4 Barth en Bizer

De opkomst van de dialectische theologie na de eerste wereldoorlog betekende voor een deel een continuering van Heppes interpretatie van de gereformeerde scholastiek. Karl Barth schreef in zijn *Zum Geleit* bij Bizers heruitgave van Heppes *Dogmatik*, dat hij diens werk als een betrouwbaarder gids beschouwde dan de werken van Schweizer, al waren er tekortkomingen en zwakke punten in Heppes weergave. Naar het oordeel van Barth beschouwde Heppes niet Calvijn, maar Melanchthon als 'Vater der reformierten Theologie' en had hij geen oog voor de breuklijnen die veroorzaakt werden door de met het cartesianisme verbonden foederaaltheologie van Coccejus en zijn leerlingen.

²³ In uitgebreidere vorm uitgegeven als *Die Prinzipien der deutschen reformierten Dogmatik im Zeitalter der aristotelischen Scholastik*, Leipzig 1914/ Darmstadt 1967.

In zijn *Kirchliche Dogmatik* besteedde Barth in de talloze dogmenhistorische excursen uitvoerig aandacht aan de gereformeerde orthodoxie. Daarin gaf hij blijk oog te hebben voor het feit, dat de gereformeerde orthodoxie geen monolithische structuur vertoonde, maar een grote variatie kende. Bovendien ontkende hij nadrukkelijk dat de gereformeerde theologie van de 17e eeuw uitsluitend een predestinatiaans systeem was, dat beheerst werd door de leer der besluiten.²⁴ Zijn eigen kritiek betrof vooral de belangrijke plaats die de natuurlijke theologie toegewezen kreeg. Terwijl Calvijn deze verworpen had, werd de 'Unfug' van de natuurlijke theologie door zijn opvolgers weer ten tonele gevoerd, daarmee radicaal en fataal afwijkend van Calvijn.²⁵ Niettemin meende hij dat geen theoloog zonder kennis van de scholastiek zijn vak behoorlijk kon uitoefenen: 'Die Furcht vor der Scholastik ist das Kennzeichen des falschen Propheten. Der echte wird es darauf ankommen lassen, seine Botschaft auch dieser Probe zu unterziehen'.²⁶

Ernst Bizer, die in 1958 een nieuwe uitgave van Heppes *Dogmatik* bezorgde en voorzag van een historische inleiding, sloot zich bij de visie van Barth aan en zag het aanvaarden van de natuurlijke theologie, samen met het gebruik van een rationele methode en de historische interpretatie van de Schrift, gevolgd /299/ door de ontwikkeling van het piëtisme, als een enkele oorzaak die uitliep op het 'rationalisme', dat hij kenmerkend achtte voor de gereformeerde theologie in de 17e eeuw.²⁷ Reeds de 'Frühorthodoxie' is het slachtoffer geworden van dit rationalisme. Bizer onderzocht de theologie van Beza, Ursinus, Danaeus en Zanchius op haar rationele gehalte en kwam tot de conclusie, dat deze theologen de scheppingsleer en de soteriologie met logische noodzakelijkheid lieten volgen uit de conceptie van God. Tegelijkertijd meenden zij het godsbegrip rationeel inzichtelijk te kunnen maken, omdat het bestaan van God bewezen kon worden. Ook al stelden deze godgeleerden dat de Schrift boven de rede stond, toch kon naar hun oordeel rationeel bewezen worden, dat de Schrift Gods Woord is. De

²⁴ K. Barth, *Kirchliche Dogmatik*, II/2, 38: 'Wir haben gerade in Treue gegen Calvin auf keinen Fall davon auszugehen, dass die Praedestinationslehre nun einmal das "Palladium" der alten reformierten Kirche gewesen ist und auf keinen Fall von der besonderen Gestalt, in der sie damals vorgetragen worden ist.' Zie ook ibidem, 65-74; 120-123; 359-375.

²⁵ *KD*, II/1, 140-141.

²⁶ Barth, *KD*, I/1, 296.

²⁷ Bizer, 'Frühorthodoxie und Rationalismus', *Theologische Studien* 71, Zürich 1963. In: 'Die reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus', *Zeitschrift für Kirche und Theologie* 55 (1958), 306-372, had Bizer meer aandacht voor de diversiteit in de gereformeerde theologie.

openbaringsinhoud van de bijbel was daarom niet contra de rede: zij berichtte eenvoudig de feitelijkheid van datgene wat via de rede uit de 'natuur' kon worden afgeleid. De oorsprong van deze 'twee-bronnenleer' lag volgens Bizer reeds in de theologie van Melanchthon en diens leerling Ursinus. Het belangrijkste probleemgebied voor het onderzoek was, naar het oordeel van Bizer, de bepaling van de verhouding tussen rede en openbaring en de bepaling van het begrip 'natuur' .

De bezwaren tegen Bizers weergave kunnen als volgt samengevat worden. In de eerste plaats is zijn definitie van rationalisme niet helder en dubbelzinnig, omdat hij geen onderscheid maakte tussen rationele argumentatie en rationalistische filosofie. Een tweede bezwaar is dat hij niet een leerstuk behandelde en daarvan de ontwikkelingslijn onderzocht, maar bij Beza de predestinatie en christologie, bij Ursinus het probleem van de 'noodzakelijkheid' en bij Danaeus de scheppingsleer. Zo werd een beeld geschapen dat niet representatief geacht kan worden voor elke theoloog uit deze periode.

4 Balans

Overzien we deze posities in het oudere onderzoek dan vallen twee dingen op. In de eerste plaats is het duidelijk dat geen van de onderzoekers een geheel correct beeld van de na-reformatorische ontwikkelingen geeft. Bij de een komt dat door zijn filosofische achtergrond, bij de ander door zijn theologische positie, en bij een derde door de weigering andere meningen in overweging te nemen. Een veel voorkomend manco van het gehele onderzoek tot nu toe is geweest, dat men al te snel bepaalde posities generaliseerde en representatief achtte voor de gehele ontwikkeling. In de tweede plaats valt het op dat in vele gevallen de term 'scholastiek', zoals in de eerste paragraaf reeds opgemerkt is, /300/ in pejoratieve zin gebruikt werd in de zin van 'speculatief', 'rigide', 'doods en dor'. Al deze predikaten zijn echter waardeoordelen en alleen daarom al niet acceptabel. Tenslotte kan gesteld worden dat in het oudere onderzoek weinig oog was voor de variatie van de systematische patronen binnen de gereformeerde orthodoxie. Te veel werd zij als een monolithisch blok beschouwd.

5 Eerste sporen van een andere waardering: Armstrong en Bray

Hoewel de visie van Brian Armstrong nog voor een groot deel bepaald wordt door een negatieve evaluatie van de invloed van de middeleeuwse theologie op de gereformeerde scholastiek, is het toch zijn verdienste geweest te hebben aangetoond, dat de scholastieke vorm van theologiebeoefening van meet af aan een plaats heeft gehad binnen de reformatorische theologie.²⁸ Zoals de renaissance gekenmerkt werd door een humanistische en aristotelische opleving, zo is er ook binnen de reformatie vanaf het begin een humanistische lijn naast een scholastieke lijn te traceren. De eerste lijn was meer antropologisch en empirisch van aard en gericht op de retorica, de tweede meer theocentrisch van aard en vooral gericht op de dialectica. Beide tradities hebben echter inhoudelijk het zelfde reformatorische uitgangspunt. Volgens Armstrong had vooral het Franse calvinisme humanistische trekken.

Naast dit humanistisch georiënteerd calvinisme ontwikkelde de scholastieke lijn zich vooral in Italië, in en rond Padua. Hier werd Aristoteles opnieuw gelezen, los van de kerkelijke interpretaties uit de middeleeuwen. De meest op de voorgrond tredende figuur in Padua was de filosoof Jacopo Zabarella (1532-1589). Hij ontwikkelde een methodenleer, gebaseerd op de begrippen *resolutio* en *compositio*, waarbij hij gebruik maakte van Aristoteles' onderscheiding tussen twee klassen van wetenschappen: contemplatieve en praktische wetenschappen. Voor de contemplatieve wetenschappen achtte hij de compositieve orde het meest geschikt. Men redeneert daarbij van oorzaak naar effect. De praktische wetenschappen gaan echter in hun argumentatie uit van het doel of het gebruik van iets en hanteren een resolutieve orde.²⁹ De gangmakers van de

²⁸ B.G. Armstrong, *Calvinism and the Amyraut Heresy: Protestant Scholasticism and Humanism in Seventeenth-Century France*, London 1969, 31-42.

²⁹ Van belang is vooral J.H. Randall, 'The Development of Scientific Method in the School of Padua', in: P.O. Kristeller & P.P. Wiener (eds.), *Renaissance Essays*, New York 1968, 217-251. Vgl. B.P. Copenhaver & C.B. Schmidt, *Renaissance Philosophy* (A History of Western Philosophy 3), Oxford 1992, 117-121. Zie voor het belang van deze methodenleer voor de gereformeerde theologie G.P. Hartvelt, 'Over de methode der dogmatiek in de eeuw der Reformatie: Bijdrage tot de geschiedenis van de gereformeerde theologie', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 62 (1962), 97-149. Vgl. ook O. Weber, *Grundlagen der Dogmatik I*, Neukirchen 1955, 75; id., 'Analytische Theologie. Zum geschichtlichen Standort des Heidelberger Katechismus', in: *Warum wirst Du ein Christ genannt? Vorträge und Aufsätze zum Heidelberger Katechismus im Jubiläumsjahr 1963*, Neukirchen-Vluyn 1965, 24-39. Weber bespreekt in dit artikel de opvattingen van Bartholomaeus Keckermann, die hij 'den systematischen Urheber der analytischen Methode' in de protestantse theologie noemt.

gereformeerde scholastiek, de voormalige augustijner monniken /301/ Petrus Martyr Vermigli (1500-1562) en Girolamo Zanchi (1516-1590), stamden juist uit deze Noord-Italiaanse traditie.³⁰ Zij namen de methodenleer van Zabarella over en introduceerden deze onderscheiding in de protestantse scholastiek, waar zij bekend werd als het onderscheid tussen de analytische en de synthetische methode.

John S. Bray vatte in navolging van Armstrong het wezen van de gereformeerde scholastiek samen in een zestal kenmerken.³¹ In de eerste plaats werd deze theologie gekenmerkt door 'basic assumptions or principles', waarop een logisch geloofssysteem gebouwd werd dat rationeel verdedigbaar werd geacht en dat voor een groot deel de vorm aannam van een syllogistische argumentatie. In de tweede plaats wees Bray op de grote afuankelijkheid van de methodologie en filosofie van Aristoteles. Als derde kenmerk noemde hij de nadruk op de rol van de rede en de logica in de religie, wat in de praktijk neerkwam op het toekennen van een gelijke status aan openbaring en rede (de reeds bij Bizer geconstateerde twee bronnenleer). Ten vierde kenmerkte de gereformeerde scholastiek zich door een grote belangstelling voor het speculatieve en metafysische denken dat zich vooral concentreerde op de godsleer, met name op de vragen met betrekking tot de wil van God. Als vijfde kenmerk noemde Bray de interpretatie van de Schrift als een 'body of propositions' die door God eens en vooral waren geopenbaard. Daardoor was er sprake van een ahistorisch en tijdloos element in de protestantse scholastiek. Tenslotte meende Bray het ontstaan van een nieuwe geloofsconceptie te kunnen signaleren die aanzienlijk verschilde van het reformatorisch geloofsbegrip. Het geloof werd door de gereformeerde scholastici opgevat als een ingegoten habitus.

De conclusie van deze onderzoekslijn was dat men in het onderzoek tot nu toe de invloed van deze Italiaanse traditie op de protestantse scholastiek danig heeft onderschat. Het oudere onderzoek, met name Althaus (al kende hij de Italiaanse traditie), meende dat de scholastieke methode voornamelijk geïntroduceerd werd door Melancthon en de

³⁰ Zie voor Zanchius. O. Gründler, *Die Gotteslehre Girolamo Zanchis und ihre Bedeutung für seine Lehre von der Prädestination* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche, Bd. 20), Neukirchen-Vluyn 1965. Zie voor Vermigli, naast Donnelly, *Calvinism and Scholasticism* ook diens artikel 'Italian Influences on the Development of Calvinist Scholasticism', *Sixteenth Century Journal* 7 (1976), 81-101.

³¹ J.S. Bray, *Theodore Beza's Doctrine of Predestination*, Nieuwkoop 1975, 12-15.

Danziger theoloog Bartholomaeus Keckermann (1571-1609).³² Deze oudere visie was echter niet in staat de allervroegste vormen van scholastiek binnen de gereformeerde theologie te verklaren. De visie van Armstrong en Bray is echter ook niet zonder problemen. Lang niet alle kenmerken die zij noemden, komen tegelijkertijd voor in /302/ de werken van alle gereformeerde scholastici. Ook kan men geen tijdstip aanwijzen waarop al deze kenmerken de gereformeerde theologie in haar geheel kenmerkten. Bovendien impliceerde het gebruik van de scholastieke methode naar het oordeel van Armstrong en Bray een duidelijk bepaalde doctrinaire inhoud. Zij gaven echter geen verklaring voor het feit, dat binnen het kader van de scholastieke methode verschillende en soms zelfs tegenstrijdige soorten theologie konden voorkomen. Een mooi voorbeeld hiervan vinden we in de strijd tussen de scholastieke Gomarus en de al even scholastieke Arminius. We kunnen ook wijzen op de controverse tussen Voetius en Coccejus. Terwijl zij over heilshistorie en heilsorde fundamenteel van mening verschilden, maakten zij niettemin beiden gebruik van het scholastieke begrippenmateriaal en desbetreffende redeneertechnieken en disputeermethoden.³³

6 Het recente onderzoek

Het onderzoek van de laatste decennia dat geleid wordt door Muller, is het er over eens dat de term 'scholastiek' in het vroegere onderzoek onvoldoende gedefinieerd werd, en dat de definities die gegeven werden, vaak beladen waren met waarde-oordelen.³⁴

Bovendien heeft recent onderzoek aan het licht gebracht, dat het vroegere onderzoek te veel de suggestie wekte, dat de hervormers en hun opvolgers in een intellectueel vacuüm werkten. Daarom moeten alle intellectuele krachten, die in de late middeleeuwen, de

³² Zie voor Keckermann, W.H. Van Zuylen, *Bartholomäus Keckermann: Sein Leben und Wirken* (diss.), Tübingen 1934; R.A. Muller, 'Vera Philosophia cum sacra Theologia nusquam pugnat: Keckermann on Philosophy, Theology, and the Problem of Double Truth', *Sixteenth Century Journal* 15 (1984), 341-365.

³³ Zie W.J. van Asselt, *Amicitia Dei: Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*, Ede 1988, 42-44. Vgl. ook Stephen Strehle, *Calvinism, Federalism, and Scholasticism: A Study of the Reformed Doctrine of Covenant*, Bern 1988, 222-246; hij overdrijft enigszins het scholastieke element bij Coccejus, wanneer hij zegt: 'In fact, if any tradition of federal theology merits to be disparaged as Scholastic, it would be Coccejus and his constituency' (246).

³⁴ De term 'gereformeerde scholastiek' is volgens J. Platt daarom 'a somewhat slippery phenomenon to grasp'; zie zijn *Reformed Thought and Scholasticism: The arguments for the existence of God in Dutch Theology, 1575-1650*, Leiden 1982, 7.

renaissance en reformatie werkzaam waren in kaart gebracht worden, wil men komen tot een adequate beoordeling van het verschijnsel gereformeerde scholastiek.³⁵ Deze theologie kan niet meer los van deze context bestudeerd worden. Te veel werd bij de term 'scholastiek' uitsluitend gedacht aan de middeleeuwen zonder dat men de nieuwe vorm van scholastiek, die in de renaissance aan de Italiaanse universiteiten bloeide, in het onderzoek betrok. Tevens is men het er over eens dat de tegenstelling scholastiek versus humanisme een achterhaald produkt is van een *ideeengeschichtliche* conceptie, waarbij men deze verschijnselen geabstraheerd van de context bestudeerde.

/303/ Een goede poging om te komen tot een heldere definitie van de term 'scholastiek' treffen we aan bij L.M. de Rijk. Hij wil in zijn boek over de middeleeuwse wijsbegeerte onder 'scholastiek' beslist niets anders verstaan dan een methode. Deze definieert hij als een 'werkwijze, die hierdoor wordt gekenmerkt dat, zowel voor het onderzoek als voor het onderricht, gebruik gemaakt wordt van een steeds wederkerend systeem voor begrippen, distincties, definities, propositieanalyses, redeneertechnieken en disputeermethoden'.³⁶ Hoewel De Rijk over de middeleeuwse scholastiek schrijft is zijn definitie van het begrip 'scholastiek' als methode ook goed van toepassing op de gereformeerde (en lutherse) scholastiek.

Richard Muller heeft de discussies over de plaats en betekenis van de gereformeerde scholastiek binnen de theologiegeschiedenis helder samengevat. Kernprobleem is naar zijn oordeel de kwestie van de continuïteit of discontinuïteit tussen enerzijds de reformatie en de orthodoxie en anderzijds die tussen de orthodoxie en de traditie van de gehele westerse theologie als zodanig.³⁷ Volgens Muller bestaat de kern van de scholastieke methode in elke periode uit de zogenaamde *quaestio*-techniek, waarbij vier aspecten onderscheiden kunnen worden:

1. de presentatie van een these of *quaestio*, een thematisch vraagstuk;
2. het aangeven van de onderwerpen, die in de desbetreffende *quaestio* ter discussie staan, de zogenaamde *status quaestionis*;

³⁵ Zie voor de middeleeuwen H.A. Oberman, *The Harvest of Medieval Theology: Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism*, Durham N.C. 1983³; voor de renaissance P.O. Kristeller, *Renaissance Thought and Its Sources*, New York, 1979; idem, 'Renaissance Aristotelianism', *Greek, Roman and Byzantine Studies* 6 (1965), 157-174; meer literatuur in McGrath, *The Intellectual Origins*, 204-217.

³⁶ Zie L.M. de Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*, Assen 1981², 25 en 111.

³⁷ Muller. *PRRD*, 1,15, 21-39; *PRRD*, II, 6-11.

3. de behandeling van een reeks van argumenten of bezwaren tegen de ingenomen posities, de zogenaamde *objectiones*,

4. het formuleren van een antwoord (*responsio*), waarbij rekening gehouden wordt met alle ter beschikking staande informatiebronnen, en alle regels van het rationele discours in acht genomen worden, gevolgd door een zo volledig mogelijk antwoord op alle objecties. Wanneer men deze structuur of een vorm daarvan niet in een werk tegenkomt, is het naar het oordeel van Muller niet scholastisch te noemen.³⁸

De definities van De Rijk en Muller zijn het meest bruikbaar, omdat zij zich onthouden van enig waarde-oordeel. Bovendien heeft Muller er oog voor dat de gereformeerde scholastiek een veel grotere variatie kent dan in het voorgaande onderzoek naar voren kwam. Tegen deze achtergrond lijkt de meest adequate en werkbare definitie van scholastiek deze te zijn, dat de term primair aanduiding is van een methode, die het brede bestek aangaf, waarbinnen de doctrines zich konden ontwikkelen en die inhoudelijk gezien niet noodzakelijk /304/ aan een bepaalde filosofie, bijvoorbeeld de aristotelische, gekoppeld was. Deze definitie van de term scholastiek bewaart ons ook voor de gedachte, dat door het gebruik van de scholastieke methode een bepaald leerstuk of begrip naar voren geschoven zou moeten worden, welke dan als 'innerlijk principe' een sleutel voor het verstaan van het hele systeem zou zijn.

Naast het onderzoek van De Rijk en Muller moet ook gewezen worden op het werk van John Platt. Hij heeft overtuigend aangetoond, dat de barthiaanse beschuldiging, dat de 'Unfug' van de natuurlijke theologie en het rationalisme via een scholastieke 'twee-bronnenleer' zich een weg baande in de gereformeerde theologie, ongegrond was.³⁹ Ook hij definieert de scholastiek als 'a system of instruction', welke reeds te Wittenberg onder leiding van Melanchthon een grote bloei kende, daarin gevolgd door andere protestantse universiteiten, zowel gereformeerde als lutherse. In dit opzicht meent Platt te kunnen spreken van een continuïteit met de middeleeuwse traditie. Met de vermeende aversie van de reformatoren tegen de scholastieke traditie viel het dus wel mee. Het is bovendien niet zonder betekenis dat Calvijn zich nooit negatief heeft uitgelaten over het werk van Beza, evenmin als Luther bezwaar maakte tegen Melanchthons onderwijs.

³⁸ Richard A. Muller, *Scholasticism and Orthodoxy in the Reformed Tradition: An Attempt at Definition* (Inaugural Address), Grand Rapids 1995, 4-5.

³⁹ Platt, *Reformed Thought and Scholasticism*, 239.

Volgens Olivier Fatio, die nauwkeurig onderzoek deed naar de invloed van Calvijn in het tijdperk der gereformeerde orthodoxie, heeft deze door middel van de *Institutio* in de na-reformatorische periode wel degelijk invloed uitgeoefend.⁴⁰ Zijn gedachtengoed werd ten behoeve van het onderwijs samengevat en aangepast aan de behoeften van de toenmalige systematische theologie, maar werd nooit willens en wetens misvormd. Men handhaafde de inzichten van deze reformator en ontwikkelde deze verder met behulp van methoden die teruggrepen op de middeleeuwse theologie van de 13e, 14e en 15e eeuw.

Tenslotte wijzen we nog op een belangrijk artikel van Donald Sinnema over Antoine de la Roche Chandieu (1534-1591, pseudoniem: Sadeel) en diens geschrift *De Verba Dei Scripta* (1580), dat handelde over de 'ware methode om theologisch en tevens scholastisch (*theologice et scholastice*) te disputeren'.⁴¹ Deze Franse aristocraat studeerde te Genève bij Calvijn en ging onder diens invloed over tot de gereformeerde religie. Hij werd in 1557 predikant te Parijs, waarna een bewogen leven volgde. In genoemd geschrift betoogde hij /305/ dat noch de menselijke rede noch de kerk, maar alleen de bijbel *principium theologiae* kan zijn. Daarnaast onderscheidde De Chandieu tussen een scholastieke en retorische benadering van een theologisch onderwerp. Beide benaderingen achtte hij even legitiem, al ging zijn voorkeur uit naar het gebruik van syllogismen vanwege de exactheid en het gecomprimeerde karakter ervan: 'res ipsas quaeramus, verborum multitudine neglecta'.⁴² De retorische behandeling van een onderwerp vergeleek De Chandieu met een open hand, de scholastieke benadering met een vuist. Uit de uiteenzettingen van Chandieu blijkt dat de scholastieke benadering reeds in deze vroege fase van de gereformeerde theologie aanwezig was naast die van de retorica. Sinnema trekt daaruit de conclusie dat het bij het gebruik van de scholastieke

⁴⁰ O. Fatio, 'Presence de Calvin à l'époque de l'orthodoxie réformée: Les abrégés de Calvin à la fin du 16e et au 17e siècle', in: W.H. Neuser (Hg.), *Calvinus Ecclesiae Doctor: Die Referate des internationalen Kongresses für Calvinforschung*, Kampen 1978, 171-207. Zie ook zijn *Méthode et Théologie: Lambert Daneau et les débuts de la scolastique réformée*, Genève 1976.

⁴¹ Donald Sinnema, 'Antoine De Chandieu's Call for a Scholastic Reformed Theology (1580)', in: W. Fred Graham (ed.), *Later Calvinism: International Perspectives* (Sixteenth Century Essays & Studies, Vol. XXII), Kirksville Miss. 1994, 159-190.

⁴² De Chandieu gebruikte voor beide benaderingswijzen het beeld van het menselijke lichaam, zoals dit waargenomen wordt, en de anatomische ontleding ervan. Zie Antonius Sadeel, 'De Verbo Dei Scripto adversus Humanas Traditiones, Theologica et Scholastica Tractatio', in: *Opera Theologica*, Genève 1592, 2-3 en 11-12. Over de invloed van Sadeel op Sibrandus Lubbertus: C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus*, Kampen 1963, 36, 72, 82, 374. Sinnema, 'De Chandieu', 186-187, constateert ook invloed van Sadeel op Lucas Trelocatius jr. en Johann Heinrich Alsted, toonaangevende gereformeerde theologen uit het begin van de 17e eeuw.

methode ging om 'an orientation', en niet om 'a set of doctrines or matter of theological content'.⁴³ Het gebruik van één van beide methoden hing naar zijn oordeel vooral af van de situatie. De retorische benadering zullen we eerder aantreffen in homiletische en populair-theologische geschriften, de scholastieke benadering in een academische en polemische context.

7 Drie theorieën

Overzien we nu het geheel van bijna 150 jaar onderzoek naar de ontwikkeling van de gereformeerde scholastiek en letten we daarbij op de plaats die deze in de geschiedenis van de protestantse theologie toegewezen kreeg, dan kunnen we de verschillende posities samenvatten in drie theorieën of interpretatiemodellen. Enerzijds grijp ik daarbij terug op posities in het oudere onderzoek, anderzijds worden ook de nieuwe voorstellen verwerkt. Ik typeer de twee belangrijkste theorieën kortweg als de vervaltheorie, die de discontinuïteit benadrukt, en de continuïteitstheorie. Het referentiepunt van beide theorieën is in eerste instantie de reformatie en in tweede instantie de middeleeuwse theologie. De vervaltheorie brengt een duidelijke cesuur aan tussen reformatie en middeleeuwen enerzijds en reformatie en orthodoxie anderzijds. De continuïteitstheorie wijst zulke scherpe breuken en scheidslijnen af en legt nadruk op de voortgaande ontwikkeling binnen de theologiegeschiedenis. Men zou ook nog kunnen spreken van een derde theorie die de continuïteit benadrukt, maar deze plaatst binnen het kader van een vervaltheorie. Deze theorie noem ik de negatieve continuïteitstheorie in onderscheiding van de eerste, positieve /306/ continuïteitstheorie.⁴⁴ Voordat ik inga op de plus- en minpunten van deze theorieën, geef ik eerst kort aan wat ik met deze theorieën wil aanduiden.

a. De vervaltheorie

⁴³ Sinnema, 'De Chandieu', 188.

⁴⁴ Zie voor een bespreking van deze drie theorieën W.J. van Asselt & P. Rouwendal, 'Vera Philosophia cum Sacra Theologia nusquam Pugnata: Een inleiding in de Gereformeerde Scholastiek', Utrecht 1995 (ongepubl. syllabus), 8-13.

Vertegenwoordigers van de vervaltheorie menen, dat de scholastieke orthodoxie een fatale afwijking is van de reformatie. Wil men het zuivere gereformeerde protestantisme van de hervormers zoals Calvijn te pakken krijgen dan moet men over de orthodoxie heen springen. Men zou de vervaltheorie ook kunnen typeren als de 'twee-bronnenleer'.⁴⁵ De rationaliteit van de mens kreeg in de scholastiek volgens deze interpretatie zeer veel nadruk. Eerst kwam de menselijke rede naast de openbaring in de Heilige Schrift te staan, maar aan het eind van de ontwikkeling werd de rede zelfs het voornaamste principe voor de theologiebeoefening, zodat zij als kenbron voor de godskennis min of meer de plaats van de openbaring ging innemen. Omdat de rede behoorde tot het domein van de zogenaamde natuurlijke theologie, had dit primaat van de rede tot gevolg dat gereformeerde dogmatici de natuurlijke theologie steeds meer ruimte gaven en als aparte kenbron naast de geopenbaarde godskennis gingen zien. De daarop volgende geschiedenis van de orthodoxie werd de kroniek van het steeds meer binnendringen van rationele argumentaties in de theologiebeoefening. De *loci* van de geopenbaarde theologie werden behandeld binnen de grenzen, die de natuurlijke rede trok.⁴⁶ Het gebruik van de synthetische methode bij de ontvouwing van de leer (die niet begint bij Gods heilswerk, maar ernaartoe argumenteert, terwijl de analytische methode andersom werkt) zou dit rationalistisch element in het systeem nog versterkt hebben.⁴⁷ Vandaar was het maar een kleine stap naar het rationalisme van de Verlichting.⁴⁸

b. De negatieve continuïteitstheorie

Deze theorie is een soort kruising tussen de vervaltheorie en de positieve continuïteitstheorie. Van de eerste neemt men de negatieve waardering van de /307/

⁴⁵ Zie G. van den Brink, *Oriëntatie in de filosofie* I, Zoetermeer 1994, 147-153.

⁴⁶ Zo reeds E. Troeltsch, *Vernunft und Offenbarung bei Johann Gerhard und Melancthon*, Göttingen 1891.

⁴⁷ Weber, *Reformation*, 106, spreekt van een 'rationalen Konstruktion, die von der Objectivität des Dekretes herabsteigt zu den subjektiven Wirkungen in dem lebendigen Glauben oder umgekehrt von diesem zu jenem hinaufsteigt. Und eben in dieser rationalen Konstruktion des Prädestinarianismus wird beides fragwürdig und das wird das Gericht über das Denken, das sie schafft'.

⁴⁸ N.T. Bakker, *Miskende Gratie: Van Calvijn tot Witsius: Een vergelijkende lezing, balans van 150 jaar gereformeerde orthodoxie*, Kampen 1992, verdedigt deze theorie; hij stelt dat het met de orthodoxie 'helemaal fout is gegaan' en dat 'na ongeveer 150 jaar gereformeerd protestantisme, van de Calvijnse inzet zo goed als geen steen op de andere gelaten werd' (15). Het contrast tussen reformatie en orthodoxie wordt hier gemaximaliseerd.

gereformeerde scholastiek over als zijnde een breuk met de reformatie, van de tweede de opvatting dat het scholastieke element reeds bij sommige reformatoren zelf aangewezen kan worden. Zo meent men dat 'in de reformatie zelf reeds (met name Calvijn en Bucer) een scholastiek element [lag] opgesloten, waarbij de orthodoxie later aansloot, zij het met een veel meer bewuste systematisering en rationalisering van de geloofsleer en met een even bewust gebruik maken van de scholastieke denkmogelijkheden'.⁴⁹ De hermeneutiek van deze orthodoxie werd, zo stelt men, in toenemende mate bepaald door een aristotelisch-filosofisch begrippenkader. Deze filosofie is veel meer geweest dan slechts een formeel-instrumenteel apparaat. Het gebruik daarvan had ook belangrijke inhoudelijke consequenties. De praktijk wees uit dat de Schrift door de orthodoxie in rationalistische zin werd vervormd.

c. De positieve continuïteitstheorie

Vertegenwoordigers van deze positie gaan er van uit dat het een onjuiste veronderstelling zou zijn te denken dat de renaissance, het humanisme en de reformatie per definitie anti-scholastisch zouden zijn geweest. Men verwijst naar de opvattingen van de grote kenner der renaissance Paul Oskar Kristeller, die aannemelijk heeft gemaakt dat de scholastiek zich gedurende de 14e eeuw gestaag bleef ontwikkelen tot dat deze methode van wetenschapsbeoefening een hoogtepunt bereikte gedurende de 16e en het begin van de 17e eeuw. Reeds bij de eerste gereformeerde theologen ziet men wat betreft de methode een groot aantal elementen die in de scholastiek van de 17e eeuw uitgewerkt worden. Bovendien wordt er op gewezen dat bij de receptie van Aristoteles door gereformeerde theologen onderscheid gemaakt moet worden tussen formele en inhoudelijke aspecten. Er was sprake van overname maar ook van antithese. Aristoteles' logica, die wordt uiteengezet in de *Priora* en *Posteriora Analytica*, werd overgenomen, maar zijn godsleer

⁴⁹ C. Graafland, *TR XXX* (1987), 7 n.6; vgl. zijn opmerking: 'Door deze methode toe te passen, die van de analyse naar de synthese, van het concrete Schriftgegeven naar de allesbeheersende algemene waarheden, om vervolgens van de laatste uit de hele Schrift nivellerend te gaan lezen, is men ertoe gekomen om de dogmatiek over de Schrift te laten heersen, terwijl men het niet in de gaten had, maar in de stellige overtuiging leefde dat men voluit bijbels bezig was', *ibidem*, 24.

en zijn opvatting over de eeuwigheid van de wereld werden beslist door de gereformeerde theologen afgewezen.⁵⁰

Vervolgens wordt door vertegenwoordigers van de continuïteitstheorie de nadruk gelegd op een dubbele continuïteit,⁵¹ waarbij men wijst niet slechts /308/ op een continuïteit met de theologie der reformatoren, maar ook op die met de (laat)midleeeuwse theologen. Deze theorie signaleert echter ook een discontinuïteit: de gereformeerde scholastiek was uiteraard geen duplicaat van de middeleeuwse systemen en geen herhaling van de reformatie. Een identificatie waarbij elke historische, literaire en methodische ontwikkeling ontkend wordt en de uitspraken van de gereformeerde scholastici op een tijdloos-normatief niveau geplaatst worden, wordt afgewezen.⁵² Men ziet in de gereformeerde scholastiek een vorm van protestants-katholieke theologie van eigen signatuur.

Ter illustratie dat een latere generatie consequent uitwerkte wat reeds bij de reformatoren zelf aanwezig was, kan gewezen worden op een interessant gegeven bij Calvijn. In een passage over de voorzienigheid in de *Institutie* van 1559 (I, 16,9) merkt Calvijn op dat de scholastieke onderscheiding van de *necessitas consequentis* versus *necessitas consequentiae* wel waarde heeft. Dit onderscheid had Calvijn in zijn *De aeterna praedestinatione* (1552) nog scherp afgekeurd. Zeven jaar later accepteert hij dit wel zonder er verder veel mee te doen. Later grijpt echter Gomarus deze passage in de

⁵⁰ Zie Muller, *PRRD*, 1,94, 234.

⁵¹ Muller onderstreept deze dubbele continuïteit; zie *PRRD* 1,39: 'It is not only an error to attempt to characterize Protestant orthodoxy by means of a comparison with one or another of the Reformers (...) It is also an error to discuss Protestant orthodoxy without being continually aware of the broad movement of ideas from the late Middle Ages, through the Reformation, into post-Reformation Protestantism'; ook *PRRD*, II, 88v. en 93vv; hij waarschuwt tegen 'the fallacy of identifying a "Golden Age" of Protestant theology'. Ook A. Vos, 'De kern van de klassieke gereformeerde theologie', *Kerk en Theologie* 47 (1996), 106-125, benadrukt deze dubbele continuïteit, maar wijst ook op het belang van een traditie-historische probleemstelling. Begrippen en termen uit de middeleeuwse theologie kunnen in de gereformeerde scholastiek een andere betekenis krijgen, omdat het semantisch veld veranderd is. Vos illustreert dit aan de hand van Franciscus Turretinus' gebruik van het door Thomas van Aquino geïntroduceerde onderscheid in de godsleer tussen *scientia simplicis intelligentiae* en *scientia visionis*. Turretinus geeft deze begrippen geen thomistische, maar een scotistische lading.

⁵² Een dergelijke identificatie van scholastieke orthodoxie en reformatie treffen we reeds aan in de 18e eeuw bij Comrie. Vgl. C. Graafland, 'Alexander Comrie (1706-1774)', in: T. Brienens e.a. (red.), *De Nadere Reformatie: Beschrijving van haarvoornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 329v. Graafland wijst er ook op dat een soortgelijke identificatie plaatsvond in de neo-calvinistische theologie zoals deze aan het einde van de 19e eeuw aan de Vrije Universiteit o.l. v. A. Kuyper beoefend werd. Hij verwijst naar de dissertaties van A. Honig, *Alexander Comrie*, Utrecht 1892, en van A. Kuyper Jr., *Johannes Maccovius*, Leiden 1899. Zie ook Graafland, *TR XXX* (1987), 7 n.7.

Institutie aan om deze onderscheiding te gebruiken in zijn leer der voorzienigheid.⁵³ Ook Karl Reuter heeft op verschillende plaatsen in de *Institutie* gewezen waar Calvin scholastieke begrippen gebruikt, en merkt op: 'Im übrigen bewegt er sich auch sonst in einem sauberen Gebrauch der bereitliegenden scholastischen Begriffsmittel ohne zum Scholastiker zu werden. Oftmals gewinnen dadurch bei ihm theologische Aussagen ihre hervorragende Eindeutigkeit'.⁵⁴

8 Kritiek en conclusies

Voor de zogenoemde vervaltheorie is te bekritisieren, Zij heeft de termen 'scholastiek' en 'rationalisme' een uiterst negatieve klank bezorgd en ze onge- /309/ nuanceerd gebruikt voor het gehele zeventiende-eeuwse gereformeerde dogmatische denken. Ook ten aanzien van het begrip 'rationalisme' is het nuttig onderscheid te maken tussen rationele argumentatie en rationalistische filosofie als wereldbeschouwing. Het eerste is typerend voor de gereformeerde scholastiek, die redeneertechnieken, distincties en propositieanalyses gebruikt binnen een kader dat door de openbaring bepaald is. Dit is echter iets heel anders dan het gebruik van categorieën van een bepaalde wereldbeschouwing als basis voor de christelijke theologie. Het gebruik van rationele argumentaties in de gereformeerde scholastiek is derhalve iets anders dan de acceptatie van rationalistische wereldbeschouwing. Historisch gezien is systematische reflectie voor elke vorm van theologiebeoefening onvermijdelijk. Dat dan gebruik gemaakt wordt van begrippenkaders die niet direct in de bijbel staan, ligt voor de hand. De invloed van de filosofie op de theologie is des te gevaarlijker naarmate men er zich minder van bewust is (H. Dooyeweerd).⁵⁵

⁵³ Franciscus Gomarus, *Opera Theologica Omnia*, Amstelodami 1644, III, 168. Zie J. Knoop, 'Providentia en Praedestinatio in de theologie van Franciscus Gomarus', doct. scriptie UU, 1990, 34v. Vgl. ook A. Vos, *Kennis en Noodzakelijkheid: Een kritische analyse van het absolute evidentialisme in wijsbegeerte en theologie*, Kampen 1981, 120-122.

⁵⁴ K. Reuter, *Das Grundverständnis der Theologie Calvins*, Neukirchen 1963, 47. Vgl. ook Thomas F. Torrance, *The Hermeneutics of John Calvin*, Edinburgh 1988, 81 vv.

⁵⁵ Zie Van den Brink, *Oriëntatie*, 152.

De continuïteitstheorie is in deze vorm nog vrij recent en moet verder uitgewerkt worden voor men een definitief oordeel kan geven.⁵⁶ In dit overzicht kunnen we niet uitvoerig ingaan op alle resultaten van het nieuwe onderzoek; de volgende conclusies kunnen echter uit het voorafgaande getrokken worden.

Allereerst maakt het nieuwe onderzoek duidelijk dat het zowel historisch als systematisch onjuist is om Calvijn te laten fungeren als enige norm ter beoordeling van de latere ontwikkeling van de gereformeerde theologie. Naast Calvijn moet ook gelet worden op de theologie van bijvoorbeeld De Chandieu, Vermigli en Zanchi. Met een beoordeling van de gereformeerde scholastiek vanuit alleen Calvijn krijgt men weinig oog voor de variatie en gelaagdheid in de vroeg-reformatorische theologie en dus ook voor de meer algemene problematiek van de complexiteit van transmissiekanalen van theologische themata. Bovendien werd bij deze werkwijze te weinig gelet op de factoren die de gereformerd-orthodoxe theologen er toe dreven om te werken zoals zij deden.

Ten tweede kan gesteld worden dat in ieder geval twee posities niet langer houdbaar zijn: (1) een radicaal discontinuïteits-model, dat de ontwikkeling van de na-reformatorische theologie bestempelt als een breuk met de hervormers; (2) een ongenueanceerd continuïteits-model, dat een identiteit tussen reformatie en orthodoxie aanneemt en uit het oog verliest dat de orthodoxie niet slechts putte uit de theologie der reformatoren, maar (evenals de reformatoren zelf) ook uit patristische en middeleeuwse bronnen. In het onderzoek moet daarom /310/ ook de vraag aan de orde komen of de continuïteit met de patristische en middeleeuwse bronnen al dan niet discontinuïteit met de reformatie betekent.

Ten derde zal het onderzoeksveld ten aanzien van de gereformeerde scholastiek aanzienlijk 'naar achteren' uitgebreid moeten worden. Wie de gereformeerde scholastiek alleen bestudeert vanuit de optiek van de vroomheidsgeschiedenis of vanuit die van de Aufklärung of vanuit hedendaagse vraagstellingen, doet historisch gezien geen recht aan deze vorm van theologiebeoefening.

Tenslotte moet in het onderzoek ook de principiële vraag naar de betekenis van methodologische veranderingen betrokken worden. Impliceren veranderingen in de

⁵⁶ Zie voor resultaten van recent Nederlands onderzoek, W.J. van Asselt en E. Dekker (red.), *De scholastieke Voetius: Een luisteroefening aan de hand van Voetius' Disputationes Selectae*, Zoetermeer 1995.

methode per definitie ook veranderingen van de inhoud?⁵⁷ Of kunnen veranderingen in methode juist dezelfde inhoud in een nieuwe context ter sprake brengen? Muller heeft in dit verband opgemerkt dat methodologische veranderingen inhoudelijke veranderingen kunnen veroorzaken, indien in een theologisch systeem spanningen en paradoxen in de oorspronkelijke (onsystematische) formulering geëlimineerd worden.⁵⁸ Mijns inziens mogen in het onderzoek naar de relatie tussen reformatie en orthodoxie de begrippen 'continuïteit' en 'discontinuïteit' niet al te scherp tegenover elkaar geplaatst worden. Immers, continuïteit is niet hetzelfde als statische reproductie, en discontinuïteit impliceert de aanwezigheid van een continuüm. De ontwikkelingen in de twee eeuwen na de reformatie maken deel uit van een levende traditie, waarin naar andere vormen van theologiebeoefening gezocht werd om tegemoet te komen aan de eisen van de tijd en om tegelijkertijd de continuïteit met het verleden te bewaren. De traditie van de gereformeerde theologie was een zeer beweeglijk proces. De gereformeerde theologen gingen door met exegetiseren,⁵⁹ met preken of met het schrijven van een catechismus. Wel voegden zij een nieuw genre toe aan hun geschriften: het theologisch systeem. Hierbij maakten zij gebruik van een technische apparatuur die verschilde van de technieken op homiletisch en catechetisch gebied.

Het antwoord op genoemde vragen is medebepalend voor de wijze waarop de geschiedenis van de gereformeerde theologie na de reformatie beschreven en beoordeeld wordt.

/311/ 9 Een toegangspoort: de prolegomena

⁵⁷ C. van der Woude meent dat de scholastiek tijdens en na de synode van Dordrecht meer een formeel dan een materieel karakter droeg, maar vraagt zich wel af of de 'scholastieke zuurdesem' ook niet materiële invloed had. Zie zijn *Op de Grens van Reformatie en Scholastiek*, Kampen 1964, 18-19. Hij stemt met Weber in dat 'rationele constructies en rationeel denken' in het praedestianisme van Dordt de weg effenden naar de Aufklärung.

⁵⁸ Muller, *PRRD*, 1.23.

⁵⁹ Het is een wijdverbreide misvatting dat de scholastici bijbelteksten als bewijsplaatsen citeerden zonder enige exegetische verantwoording. De *dicta probantia* werden geput uit een algemeen aanvaarde exegetische traditie. Ze vormden de schakel tussen bijbeltekst en theologisch systeem dat ontwikkeld werd via de procedure van de zg. 'wettige gevolgtrekkingen', welke gebaseerd was op de leer van de *analogia Scripturae* en *analogia fidei*. Al deze elementen waren onderdeel van de toenmalige hermeneutiek. Zie Gisbertus Voetius, *Exercitia et Bibliotheca studiosi Theologiae*, Ultrajecti 1644, 36-80. Vgl. ook Muller, *PRRD*, II, 522, 525 en 537.

Bestudering van gereformeerde scholastiek vereist uiteraard de bestudering van de bronnen zelf. Daarbij dient speciale aandacht te worden gegeven aan de prolegomena, die de meeste toenmalige dogmatici als inleiding op hun *corpus doctrinae* al dan niet afzonderlijk publiceerden.⁶⁰ Het ontstaan van deze prolegomena hing nauw samen met opkomst van de gereformeerde theologie als academische discipline aan de 17e-eeuwse universiteiten. Daarin poogde men zaken die aan theologische uitspraken ten grondslag lagen, te expliciteren door te vragen naar de status van de theologie. Wat is theologie? Wat is de relatie van de theologie tot Gods eigen waarheid? Waar staat de theologie temidden van andere vormen van menselijk kennen? Hoe kunnen kennis van of wijsheid inzake goddelijke dingen gebruik maken van menselijke rede en taal?⁶¹ Historisch gezien vormen deze prolegomena niet een soort woord vooraf, waarin allerlei niet-theologische supposities een rol spelen, die dan vervolgens structuurbepalend worden voor het gehele theologische systeem. Het is historisch juist andersom gegaan: de prolegomena waren afhankelijk van het systeem en vormden er de index van.

Bij de hervormers zoekt men tevergeefs naar volledig ontwikkelde prolegomena. Zij gaven zich niet expliciet systematisch rekenschap van hun theologische arbeid als academische discipline, want zij hadden andere prioriteiten. Tijdens de twee volgende generaties gebeurde dit echter wel. Door de institutionalisering van de theologie ontstond de behoefte om de theologie te formuleren als een discipline met een eigen methode en principia en met een gemeenschappelijk instrumentarium om op academisch niveau met elkaar te communiceren.⁶² Daarbij greep men terug op de middeleeuwse scholastiek. Ook de bestudering van rooms-katholieke Spaanse scholastici en de discussies in eigen kring droegen ertoe bij dat de prolegomena in de 17e eeuw uitgroeiden tot een meta-theologie, waarin dogmatici rekenschap aflegden van hun visie op de status en taak van hun theologie. De ontwikkeling van dergelijke prolegomena was dus van groot belang voor het wetenschappelijk gehalte van deze theologie. Een theologie-historische beschrijving van de gereformeerde scholastiek moet daarom eerst deze prolegomena analyseren om

⁶⁰ De *Praefatiuncula in locos communes* van Girolamo Zanchi (in zijn *Opera*, 1617) zijn zo'n eerste poging tot afzonderlijke prolegomena. Sibrandus Lubbertus, *De principiis Christianorum dogmatum* (1591) illustreert de invloed van de polemieken met de rooms-katholieken (o.a. Bellarminus) op de prolegomena. Belangrijk is ook Franciscus Junius, *De Vera Theologia* (1594).

⁶¹ Vgl. Muller, *PRRD*, 1,54.

⁶² Vgl. Muller, *PRRD* 1,34.

het typerende van deze theologie te traceren en tevens de vraag naar de factoren van de continuïteit ervan te beantwoorden.

/312/ 10 Enkele illustraties

Tenslotte geven we twee voorbeelden van het belang van de bestudering van de prolegomena voor een juist beeld van de na-reformatorische gereformeerde theologie. In de eerste plaats denk ik aan de traditionele opvatting die een scherpe tegenstelling ziet tussen de 'scholastieke' Voetius en de 'bijbels theoloog' Coccejus. Vergelijking van hun prolegomena, speciaal hun opmerkingen over theologie en methode, maakt duidelijk dat men deze typeringen uiterst behoedzaam dient te hanteren. Voor de ontwikkeling van bepaalde onderdelen van zijn verbondstheologie maakte Coccejus evenzeer gebruik van het scholastieke gereedschap als Voetius dit deed bij de ontwikkeling van bijvoorbeeld zijn godsleer. Coccejus' protest tegen de scholastieke methode betrof veeleer bepaalde vormen van 17e-eeuwse scholastiek die doctrinair geen mogelijkheden toelieten voor vrij onderzoek van de bijbel en voor het ontwikkelen van nieuwe exegetische methoden. Beide theologen stonden echter schouder aan schouder bij de verwoording van hun plaats in de theologische traditie.

Het tweede voorbeeld vormt veler opvatting dat gereformeerde scholastiek equivalent is aan een massieve decreten- en predestinatieleer. Men zou deze volstrekt moeten negeren om met een sprong het authentieke protestantisme van de hervormers te bereiken. Onderzoek van de prolegomena van de gereformeerde dogmatiek van na de reformatie toont aan hoe eenzijdig deze visie is. Daar vindt men namelijk geen discussie over de predestinatieleer. Er wordt alleen gesproken over epistemologische, soteriologische en christologische thema's. Nergens blijkt, dat de predestinatie een basisprincipe of een overkoepelend systeem was, dat alle andere leerstukken als een 'Centraldogma' overheerste en zo een fundamenteel en 'innerlijk principe' werd van de doctrina. Hoe konden verschillende generaties theologen, die zeer nauwkeurig waren in het formuleren van hun principia, de predestinatieleer overslaan, als deze leer werkelijk de systematische grondslag van hun gehele theologie was? Nauwkeurige bestudering van de beruchte *tabula praedestinationis* van Beza (1555) of de daarop gebaseerde *Golden*

Chaine van Perkins (1590) leert dat het hier gaat om een onderdeel van hun theologie, namelijk de bespreking van de leer der decreten en de uitvoering daarvan in de *ordo salutis*.⁶³ Het was een onderdeel van hun theologie, een motief naast andere. Het is derhalve theologie-historisch een misvatting de gereformeerde scholastiek, zowel wat betreft haar inhoud als wat betreft haar vertegenwoordigers, als een predestinatieaanse monoliet te beschouwen. Zo'n gereformeerde theologie heeft nooit bestaan.

⁶³ Zie Mullers opmerking in *PRRD* 1,84: 'It [Beza's *Tabula*] is hardly a prospectus for a system. Similarly, Perkins' *A Golden Chaine*, which appears to be based on Beza's *Tabula*, is an exposition of the decree and its execution — and not at all a theological system'.